

ԿԱՐԱՊԵՏ ՇԱՀՊԱՋ

Շնորհիւ իր իմացական զուգնադիւտ ձերբերուն եւ մանաւանդ բարոյական ամբակուտ շինուածքին, Միքայէլ Փորթուգալ, արտասովոր յարգանք կը վայելէր թուրք բարձր շրջանակներու մէջ: Շնորհիւ նաեւ թափանցող հրամայեթիւ իր դասախօսութիւններուն, որոնց անմոռաց տպաւորութեանը տակ կը մեկնէին Միլլէի յիշուած խառնարանները՝ տարուէ տարի, ան եղած էր մին սիրելագոյն կուտքերէն զարգացեալ երիտասարդութեան, այնպէս որ թէեւ Լկպոխլ շամիտի շրջանին եւ անկէ յետոյ ալ Օսմանեան Պետութեան, ծառայութեան մէջ դանդաղեալ էր հայ պաշտօնատարներ Փորթուգալ Միքայէլի պետական բարձր աստիճանը ունեցող, սակայն անոնցմէ ոչ մին կրցած է տիրանալ այն երկրատարած եւ նոյն իսկ աւանդավիպային համբաւին որ կը ճաճանչաւորէր անոր անունը:

Բայց եթէ օր մը տանջուիմ խիղճէս այս բացատրիկ ու այլամբժ հաւաստիքի՝ պատճառով եւ հարկադրուիմ ընել յետս կուտ, քո՛ւ անունդ միայն, ո՛վ Շահպաղ, ո՛վ սիրեցեալ եւ տարաբախտ վարպետ, պիտի կրնամ յիշել քովը անոր անունին, դո՛ւն, զուգընթաց անոր հետ փառքի եւ պատիւի ճամբուն վրայ — եւ պիտի կրնամ վկայել, կատարեալ խաղաղութեամբ, թէ զո՛ւն էիր ո՛չ նուազ հոյակապ միտք մը որուն վրայ ձուլուած ըլլալ պիտի բաղձաւոր շատեր, նաեւ ո՛չ նուազ ընտիր հոգի մը ուր կրնային ծաղկել բոլոր գեղեցկութիւններն ու վսեմութիւնները: Դո՛ւն, մե՛ծ դատաւոր, խորապէս կարեկիր տառապանքի բոլոր երեւոյթներուն, կը հեծէիր, — երբեմն ալ տես-

նուած է որ կ'աղաղակէիր ու կը գոռայիր — երբ թղթածրարները, ցեղիդ տանջանքները պատմող, կը յալըդէին իրաւուն, եղբրական շարքով, այն գերագոյն դատարանին առջեւ որուն ամենէն պատկառելի աթոռը քո՛ւ աթոռու էր: Ունէիր այդ ամէնը, սա տարբերութեամբ որ դո՛ւն, դիտութեան եւ ճշմարտութեան կատարներն ի վեր լուսաւոր վերելքիդ ընթացքին, բաղիւցեալ յանկարծ չար ոգիներու որ Սաղայէլի դաւեր լարեցին շուրջը եւ դամուցան ծունկերուդ՝ կասեցնելու համար սլացքը, եւ ա՛յս, ափսո՛ս, թշուառութենէն կամ նախանձէն քո՛ւ ազգակիցներդ ոմանց՝ որոնց քեզի դէմ արձակած բարբարոս վճիռին ներկայ սերունդին առջեւ տեսակ մը վերաքննութիւն է, որուն կը ձեռնարկեմ հոս, անխախտ համոզումով, անսասան հաւատքով: Քեզ անոնց պիտի ներկայացնեմ նախ՝ իբր միտք. թող հիմակուանները ճանչնան թէ ի՛նչ դանձի վրայ կոխեր անցեր են իրենց անդրանիկներէն ոմանք: Յետոյ պիտի խօսիմ Գողգոթայի վրայ... ու ամենէն վերջը պիտի անջատեմ ու ցուցադրեմ սիրտդ՝ վերաբար իր սեփական վիշտերովը, վերաւոր նաեւ իրեններուն ցաւերովը:

Ա.

Մ Ի Տ Ք Ը

Շահպաղ իսլամացած էր արդէն տարիներէ ի վեր՝ երբ մեզի կ'աւանդէր Միջազգային Իրաւունք եւ Վաճառականական Օրէնք: Նորադարձ հետաքրքրութիւնս, խանդավառ եւ անզուսպ՝ իրաւաբանական հարցերու մասին, կը գտնէր իր յագեցումը Շահպաղի վճիռ եւ ըստ-

տակ ցուցադրումներուն մէջ: Իրաւ, Միքայէլ Փորթուզալ կը յափշտակէր դիս, սակայն իմ պատանիի խելքս չէր կրցած սիրակցիլ անոր պաշտպանած քեզկերուն հետ: Փորթուզալ փաշայի գիտական հանգանակը կը բաղկանար ազատական վարդապետութենէն Չարլս Կոպտէնի եւ Փոլ Լըրուա Պոլիէօի, վարդապետութիւն մը որ դուցէ չէ ունեցած աւելի ջերմահաւատ առաքեալ քան այդ մեծատաղանդ հայ դիտունը: Կը մագնիսանայի մինչ ան կը ճառէր բեմէն՝ եռանդով առուցուն. բայց երբ դասախոսութիւնը լրմանալէն վերջ, անծին տէրը կը դատնայի կրկին՝ ընդգրկումներս կը վերսկսէին... Այդ դպրոցը ազատ մրցակցութեան կրկէս: Կ'առաջնորդէր բովանդակ աշխարհը. — Սմէն մարդ, ամէն երկիր՝ իր ճակատագրին... Արդ, անոնց որ դիտուած չէին այդքա եղած չափով բաղդէն կամ բնութենէն, ի՞նչ կը մնար ընել: Եթէ ոչ լքել մրցումի ասպարէզը զօրաւորներուն եւ համակերպիլ փարիսայի վիճակին... Վերջապէս չէի տաքցած աջ դպրոցին զոր կը դատէի նիւթապաշտ եւ եասէր: Իմ սէրս կ'երթար դէպ ի Ծահապղի դասերը: Տղու մը պէս որուն ընդշնարել կուտան առ շնեցուցիլ հրճուանքներ՝ կը թրթուր սիրտս երբ անոր առաջնորդութեանը տակ կը մտնէին: Կանաքարնը այն մեծագեղ, արդարախնդիր խաղաղաւէտ սկզբունքներուն որ կը կաղմեն, դէթ իբր տեսլական, հիմնական տարբերը ինձ այնքան սիրելի իրաւաբանութեան

Ծահապղի անձը, առաջին օրերուն, սարսուռ պատճառէր էր ինծի: Է՞՞ որ ան ուրացեր էր հաւատքը, դաւաճաններ էր Գրիստոսի՝ եւ յետոյ, երեսօթն ալ անախորժ կը թուէր ինծի: Խաղաղ հոգիի ոչ մէկ շող, լոյսի ոչ մէկ նշոյլ կը փայլէր անոր դէմքին վրայ: Բայց քանի կը հետեւէի անոր դասախոսութիւններուն եւ քանի կը քաղէի, մեր ընտանեկան բարեկամներէն, տեղեկութիւններ՝ պարագաներուն վրայ, աղեկէ՛ղ, անլուր՝, որ զայն հաւկազորէ էին փոխելու Ալիի՝ իր Կարապետ անունը, կը սեղմուէր սիրտս, կը զգայի թէ ի ալ, իմ կարգին, անոր մասին անարդար զընուեր եւ սխալ կերպով ապաւորուեր եմ: Ի՛շուտով նշմարեցի թէ ան չէր հեռացած Գրիս-

տոսէ՛ որուն թերեւս աւելի մօտիկ էր քան շատ մը վկայեալ հաւատացեալներ: Չուշացայ նաեւ համոզուելու թէ անոր անփայտ դէմքը նշանակը չէր անոր հոգիին ամուլութեանը, այդ դէմքին վրայէն կոխեր անցեր էր վիշտ մը որուն աւերիչ թայլերուն տակ կ'ոնծեր էին փայտին արմատները:

Երկու ամիս չկար Ծահապղի դասարան առաջին մուտքէն ի վեր՝ երբ Միջազգային Իրաւաբանութեան Ժամերը սկսեր էին ըլլալ, ինծի համար, հեքերով ցանկացուած պահեր: Անոր թուի դէմքը, խոշոր ու սեւ աչքերով՝ թանձրախտ յոնքերու տակ, ինծի ամենասիրելի՛ զարձած էր. ան իմ մտքիս մէջ կը թափառէր այլեւ իբր Իրաւաբանութիւնը՝ մարդու կերպարանք հագած...:

Ծահապղ երկու կէսի վրայ կը դանաղանուէր բաղմաթիւ ծանրթ միջազգայնագետները (internationaliste)։

1. Անոր պաշտպանած քեզկերը կը կրէին դրոշմը անոր լուսասփիւռ մտքին եւ իրաւաբանական զօրեղ ողջմտութեանը (sens juridique) ան կը հակադրէր հպարտ անխախտիւն մը նոյն իսկ ան, վարդապետութիւններուն՝ որ որդեգրուած են աշխարհահամբաւ հեղինակներու կողմէ: Այսպէս, մեծ հիացող ըլլալով հանդերձ Ֆրետէրիք աը Մարթէնսի, — ուսուցիչ Փեթերսսուրիկի համալսարանին եւ մին մեծագոյն դէմքերէն Միջազգային Իրաւաբանութեան, — ան հետու էր կուրօրէն իբր անձին սեփականացնել անոր տեսութիւնները, ինչպէս ըրած են ամէն ազգէ շատ մը միջազգայնագետներ: Բոլոր ահ, հիմնական սկզբունքներուն մասին որ կը կառավարեն պետութիւններու փոխադարձ յարաբերութիւնները եւ բաժանուա՛ւ՝ են յաճախ մութ կամ անբաւական եւ կամ առաճական կերպով, եւ հետեւաբար ենթակայ անվերջ հակաճառութիւններու՝ Ծահապղ ունէր իր անձնական լմբռնումները, — ինչպէս ունին Մարթէնս, Պլունշլի, Հեթթէր, Իրիւի, Բընօ եւ տաճնակներով ուրիշ մեծեր, — զորս կ'ընդլայնէր եւ կը պաշտպանէր փաստերու ցանցով մը՝ որոնց զօրութեանը և կորովին առջեւ եթէ ոչ չխոնարհիլ, դէթ չտպաւորուիլ անկարելի էր: Յանցապարտ թերացում մը պի-

ալ բլլար իմ կողմէն եթէ չլիէի այս առթիւ թէ Մարթնիս քանիցս իր յարգանքը յայտնած է հրապարակաւ Շահպաղի տաղանդին եւ գիտութեանը վերաբերմամբ: (Տես Շահպաղ Միջազգային իրաւունք, վիճագրութ. Միջլէիէի):

2. Շահպաղի դաստանդութիւնը անհունորէն հետաքրքիր դարձնող ուրիշ կէտ մըն ալ սա է թէ ան կը յատկացնէր շատ աւելի լայն տեղ քան առհասարակ ուրիշ իրաւաբաններ՝ Միջազգային իրաւունքի պատմական գորգա ցումին: Այս տեսակէտէն ան կը մօտեանար իր սիրական Ծրանտուա Լօրանին, ուսումցիչ Պրիւսէիի Համալսարանին որուն, ինչպէս յայտն է, շատ բան կը պարտի գիտութիւնը այն խիզախ ճամբաներու, Համար գորս ան բացաւ մըտածումի եւ խորհրդածութեան առջեւ: Լօրանի աշխարհածանօթ երկը, Ուսումնասիրութիւններ Մարդկային Պատմութեան վրայ (Etudes sur l'histoire de l'humanité), 18 հատոր — գրուած իբր ներածութիւն անոր Քաղաքային Միջազգային իրաւունքին (Droit civil international) 8 հատոր, մին է այն անպատմելի գեղեցկութիւններէն որոնց գրուած տիբը ընկէ չէր դադարէր Շահպաղ, առընթեր Լօրանի ուրիշ մէկ գլուխ-գործոցին, Ակրունք Քաղաքային իրաւունքի (Principes du Droit civil):

Արդ, այդ պիլիճեացի իրաւաբանին նման Շահպաղ ալ ընկերային մեծ յեղաշրջումներու մէջ նախախնամութեան անհասանելի կամքը կը տեսնէր, եւ արեւելեան ու արեւմտեան քաղաքակրթութիւններուն բաղդատական ուսումնասիրութիւններն ընելու առիթով՝ չէր վառանք առաջինին վերապահելու իր նախասիրութիւնը:

Արեւելեցիին հոգին աւելի զգայուն է լիցիլիս ցաւերուն քան Արեւմուտեցիինը: Սրեւելիի ժողովուրդներուն քով, — անկախ ցեղի՝ կրօնի խտրութենէ — հիւրասիրութեան եւ եղբայրսիրութեան զգացումները աւելի վառ են քան արեւմտեան ազգերու մօտ: Մեր մեր անօթութենէ մեռնող չ'ըլլար, եւ տուն չունեցողը փողոցը չի մնար: Կրնաս հաց մը ուլել դրացիէդ եւ հիւրասիրութեան խնդրել ծանօթէ մը որուն տունը կը գտնուի անպատճառ մէկ երկու անկողին հիւրի Համար՝ որքան ալ Համեստ ըլլայ անոր նիւթական գրութիւնը: Արեւելի

կեանքին այս գիծերը օտար կը մնան արեւմտեան մտախոտեան» (Տես նոյն):

Շահպաղ որ քայլ առ քայլ կը հետեւէր Եւրոպայի քաղաքական եւ ընկերային շարժումին՝ տալանապալի կը դառնէր «աշխարհի մօտաւոր ապագան». «Եւրոպա հրաբուխի վրայ նստած է: Ընկերվարականութիւնը հետզհետէ կը նուաճէ աշխատաւորական հսկայ զանգուածներ: Պետութիւնները, անկարող արմատախիլ ընելու նոր մտայնութիւնը, պիտի ստիպուին իրենց իսկ ձեռքով բրիլի հարուածներուն յանձնել ներկայ դրութիւնը եւ ստեղծել նոր էություններ՝ պետական ընկերվարութեան (Socialisme d'Etat) եւ կամ ուրիշ ձեռք տակ: Պետականութեան, առհէ հետզհետէ սեղի պիտի տայ անհատականութիւնը: Ենթադէ որ ընկերվարութիւնը առաջնորդած պիտի ըլլայ ազգերը դէպ ի բունպետութիւն» (Տես նոյն): Հարկ չկայ չեւտելու թէ որքան ուշադրաւ են մեծանուն ուսուցչապետին այս սեսութիւնները՝ պարգուած 20 տարի առաջ պոլշիվիկեան վարդապետութիւններուն կիրարկումէն, եւ 30-35 տարի առաջ քան երեւումը Ֆրանսական եւ ազգային — ընկերվարական ըմբոստաններուն՝ տնտեսական հողի վրայ: Վերջապէս Դիւանագիտական իրաւունքի դասընթացքին, Շահպաղ, անորդաւանալով փոքր ազգերու ճակատագրին, անոնց գոյութեան հնարաւորութիւն կուտար այն չափով միայն ինչ չափով որ պիտի յարգուի իրաւունքի գաղափարը՝ պետութիւններու փոխադարձ յարաբերութիւններուն մէջ: Շահուն նկատումներու դէմ իրաւունքի յաղթանակին վերաբերմամբ անոր լաւատեսութիւնը շատ չափաւոր էր, եւ ան — աչքի առաջ ունենալով կրիայի քայլերը որոնցմով միայն կը յառաջանար մարդկութիւնը բարոյական գետնի վրայ — հաստատողներէն էր գերիշխանութեանը, տակաւին երկար տարիներու Համար, Բիբո Ուսթին. «Սեանմանք քաջաց գեմի իլքեանց»:

Շահպաղի տաղանդը չէր սահմանափակուել Միջազգային իրաւաբանութեան շրջանակին մէջ. անոր «Վաճառականական իրաւունք», նոյնպէս վիճագրութ, առաջին ընտիր աշխատութիւն մըն է որքան «Միջազգային իրաւունք»: Այս տողերը ստորագրողը որ, իր

արուեստին բերմամբ, քիչ թէ շատ կը հետաքրքրուի զանազան երկիրներու իրաւագիտական դասկանութիւնովը, այն կարծիքը գոյացուցած է թէ եւրոպական գլխաւոր համալսարաններուն մէջ դաստանդուած Վաճառականական Իրաւունքը չի ներկայացներ ո մէ է կատարելութիւն — ի բաց առեւթ ժամանակի եւ պայմաններու հարկադրած փոփոխութիւնները, — որ Ծահպաղի գործին մէջ մուտք ունեցած չլլայ: Այո՛, այսչափ տարի վերջ անոր Վաճառականական Իրաւունքը կը պահէ իր արժէքը, ինչպէս անոր «Ճիշտական» եւ Փայպայիմ Դատաւարութեամ եղանակները» (Procédure criminelle, Procédure civile), որոնց ուսուցիչն էր Իրաւաբանական Վարժարանին մէջ: Ծահպաղ՝ մանրախոյզ, անխալէի, արտասովոր հմտութեան մարդը չէր, նման շատ մը մասնագէտներու որ կը վերացնեն զանկերին մանրամասնութեանց մթնոլորտի մը՝ այնքան աւելի հաճոյքով որքան աղքատ են ընդհանուր սկզբունքներու կողմէն: Ինչ որ կը բնորոշէ Ծահպաղի անհատականութիւնը՝ հաղուողիւ ներդաշնակութիւն մըն է ընդունակութիւններու (faculté) : Մէկէ աւելի չէին անոր մշակած դաշտերը. իմաստասիրութիւնը եւ պատմութիւնը կրնային յիշուիլ անոր կալուածներուն շարքին այնքան բնական կերպով որքան իրաւաբանութիւնը եւ կամ զանազան իրաւաբանութիւնները, ինչպէս Հռոմմէականը, Եւրոպականը եւ Իսլամականը: Ան կեանք մը ամբողջ, մինչեւ մահը, առաւօտեան առաջին ժամերը, Միլիթիէի եւ Իրաւաբանական Վարժարաններուն բեմերուն վրայ ապրած է: Ոչ մէկը անոր աշակերտներէն կրնայ յիշել թէ ան ոտք կոխած ըլլայ դատարան որոշեալ ժամանակէն ուշ, — եւ երեւակայն թէ ծովիւնէ անդիէն կուգար եւ առաջին ժամուն դպրոց գտնուելու համար, արեւուն զարթումը կանխած պէտք էր ըլլար ամէն օր: Համալսարանական ուսուցչութիւնը վճարեալ պաշտօն մը չի համարուիր. ամաթթոյնները հազիւ կը բաւեն երթեւեկի եւ մանաւանդ զրքի ծախսերուն: Ծահպաղի խմորը ունեցող գիտունի մը համար ուսուցչութիւնը նուիրականութիւն մը, առաքելութիւն մըն է: Ուսանողութեան աչքին — որ անոր կեանքը

կը նմանցնէր մշտապառ կանթեղի՝ գիտութեան սեղանին ընծալուած — ան իրաւունք չահած էր յարգանքի մը որ ամպերու բարձրութիւններուն կը հասնէր: Ան, ըլլայ արգարութեան պալատը, ըլլայ դպրոցը, ըլլայ փողոցը, աշակերտներու կամ նախկին աշակերտներու ականածալը բեմաբանքներուն ալիքները ճեղքելով անցնելու ստիպուած էր: Ծահպաղը իբր միտք ներկայացնելու առթիւ, եթէ խօսքս կըտրէի այս կէտին վրայ՝ ստուերի մէջ թողած պիտի ըլլայի մէկ շատ կարեւոր մասը իրականութեան: Արդարեւ Ծահպաղ այնքան մեծ դատար էր որքան մեծ ուսուցիչ, դատաւոր բառին վսեմագոյն իմաստովը, անկաշառ, անկողմնակալ, իմաստուն, խստադէմ ալ խղճամիտ: Ան, ատրներէր հայ դատաւորներու աղքատանցին — ուր սակայն չէին պակսիր բարի մարդիկ — կ'առաւելնէր ցեղին կարողութիւնները: Զկարծուի սակայն թէ կարպպետ Ծահպաղ առաջինն էր միայն հայ դատաւորներուն. ան առաջին գծին վրայ կուգար Թուրքիոյ ամէն աղղէ դատաւորներուն. անոր տաղանդը իր չափը տուաւ երբ ան կը նախադասէր Պոլսոյ առեւտրական դատարանին առաջին Առեւանին, խառն (mixte) ատեան, բաղկացած հինգ անդամէ որոնց երեքը օսմ. հպատակ եւ երկուքը օտար: Դժուար է ինծի հաստատել թէ կրնայ գտնուիլ անկողմնակալ անձ մը, տեղեակ Թուրքիոյ դատաբանական գործերուն, որ չհաստատէ թէ Ծահպաղ պարզեւեց այդ նախադասական թափոն անեախընթաց չուք մը, պատկառանք մը, որ նսեմացաւ հետզհետէ յաջորդ շրջաններուն: Ան արձակած է, նշանաւոր դատերու առիթով, այնպիսի վճիռներ որ, չնչնահիւ պողպատեայ պատճառաբանութիւններու (motif), յաւելն պիտի յիշատակուին իբր հեղինակութիւն (autorité) դատական տարեգրութիւններու մէջ: Թուրքիոյ մէջ չէ եկած դատաւոր մը որ ներշնչած ըլլայ Եւրոպացիներուն աւելի վատահալ իրեն որքան Ծահպաղ. նշանակալից պարագայ մը այս մասին. բուռն վճճ մը ծագած էր օսմ. կառավարութեան եւ օտար ղեկավարողներուն միջեւ, «խառն դատերու վերաբերեալ վճիռներու գործադրութեան» օրէնքին առիթով գոր կառավարութիւնը գրի ա-

ասծ եւ ի զօրու դրած էր՝ առանց ստանալու համանութիւնը դեսպանատուններուն։ Երկար բանակցութիւններէ յետոյ երկուստեք համաձայնութիւն գոյացաւ որ խառն յանձնաժողովի մը միջոցաւ քննուին պետութեանց առարկութիւնները այդ օրէնքին դէմ . բայց յանձնաժողովին առաջին նիստին իսկ փոթորիկը պայթեցաւ կրկին . պատճառն այն է որ կառավարութեան պատուիրակը՝ գերմանացի Բարենիս էֆէնտի — միանգամայն իրաւագէտ խորհրդական Բարձրագոյն Դրան — յայտարարեց թէ կառավարութիւնը կէս պաշտօնական ակնշնով միայն գիտի լսէ դեսպանատուններուն բողոքները։ Յանձնաժողովը, զայրացած, պահանջեց որ Կարապետ Շահպաղ էֆէնտի երկրորդ պատուիրակ նշանակուի։ Դատական նախարարը տեղի տուաւ եւ Շահպաղ մեծ իմաստութեամբ յաջողեցաւ հարթել անհամաձայնութիւնները։ (Տես André Mandelstam, La Justice ottomane dans ses rapports avec les Puissances étrangères, Paris, A. Pédoue, p. 45) .

Բ.

ԳՈՂԳՈՒՅՆ

Ամուսնական վէճ մը կայ Շահպաղի գող-գոթային սկիզբը։ Տիկին Շահպաղ, լքելով ամուսինը եւ զաւակները, քաշուեւ է իր ծնողքին մօտ։ Ի՞նչ պատճառով... պարզ չէ ալ կէտը ինծի համար, սակայն ընելով շրջանը քանի մը վարկածներու՝ կարելի է լուսարանուիլ աստիճան մը։

Ա.) Արդեօք չարժատիթը այդ վճռական քայլին՝ մի՞ն էր այն անորոշ տառապանքներէն որոնցմէ կը զանգատին, ամուսնացեալները շատ անգամ եւ որոնց առջեւ անկողնանակալ միտք մը անկարելի է որ չտատամսի, երկբայութիւններու չմտադուի, հասնելէ առաջ որոշ եղբակացութեան մը։ Երբեմն կը պատահինք իրարու հետ գոտաւած գոյգերու որ եկեր եւ այն համոզումին թէ այլ եւս հեռացած են իրարմէ առ յաւէտ . բայց երբ կը տեղեկանանք վէճին էութեանը, չենք վարանիւր վճռելու թէ անոնք նկատուեւ են իբր անգարմանելի նաւարեկութիւն

ինչ որ իրականին մէջ վաղանցիկ ձախողանք մըն է միայն։ Արդեօք Շահպաղներու վէճը այլ կարգի՞ն կը պատահանէր։ Մութ է ինծի համար։

Բ.) Բայց կան ամուսնական գոտութիւններ որոնց առջեւ տառամոխլը անկողնէ է...։ Տեսվ' ցաւ ամուսնութիւնը ի՞նչ ստույնացում, ի՞նչ չարչարանք եղաւ այդ խեղճ աղջկան համար . քանի՞ վարդէ երազներ, — երբ ան, տակաւին օրիորդ — ծնած եւ փայփայուած էին տարիներով անոր կուրծքին տակ . ամուսնոյ վատ ընթացքովը քանդուեցան, փշուրեցան բուրբն ալ, եւ ստեղծուեցաւ երկուքին միջեւ պատուար մը զոր չպիտի կրնան քանել ո՛չ ժամանակ եւ ո՛չ ալ կամքը։

Այս է արդեօք պատկերը Շահպաղի ընտանեկան կեանքին։ Մութ, մութ ինծի համար . անվիճելի ո՛չ մէկ փաստ ունիմ։ Բայց ուրիշ ենթադրութիւն մը այս կարգէն։ Արդեօք կնոջը մեղանշումով տիղմի անանցանելի գե՞տ մը ստեղծուեցաւ երկուքին միջեւ։

Մի գուցէ Տիկին Շահպաղ կ'օգտագործէր իր լայն ազատութիւնը՝ փնտռելու համար, ամուսնութենէն դուրս, ուրիշ սէր մը, աւելի ուշադիր, աւելի նրբին, աւելի զգային — եւ կամ սէր մը աւելի տոփական, աւելի հեշտամոլ, — ցեխտուելով, ծիծաղելի դարձնելով մեծահոգակ անունը որուն վրայ գուրգուրալու խնամքը իրեն փստահուած էր նախախնամութենէն։ Ոչ մէկ փաստ ձեռքին տակ։ Բայց կայ կէտ մը որ անվիճելի է, այն է թէ Տիկինը լքեց ամուսնական յարկը՝ չառաչել տալով դուռները, եւ հեռացաւ, մատակարարելով առիթ որ հասարակութիւնը, գայթակղութիւններու ծարաւի, ապատ ընթացք տայ զգուելի ենթադրութիւններու, բամբասանքներու, դրպարուութիւններու որոնց դո՛ւր կ'ըլլար Թուրքոյ մեծագոյն դատաւորներէն, Հայութեան ընտրելագոյն տարրերէն մին, ի՞նչ կ'ըսեմ... հայրը իսկ իր զաւակներուն...։

Կ'ենթադրեմ թէ Տիկինը պիտի արդարացընէր իր ընթացքը սա կերպով որ կեանքը անտանելի դարձած էր իրեն համար . վիճելի առարկութիւն՝ որուն հանդէպ կ'ընեմ ամէն վերապահում։ Սակայն ընդունինք վարկեան մը այդ թէղը . շփե թէ բաժակը լեցուած էր եւ Տիկինը չկեցաւ հաղուրժել ստեղծուած պայմանե-

բուն. լա՛ւ. բայց միթէ չկա՞ր ուրիշ ելք մը իր առջեւ աշն պահուն ուր կ'առնէր վճռական քայլը. չբարձրացա՞ւ իր մէջէն իսկ բողոքի ձայն մը իրեն դէմ՝ որուն առջեւ կ'թոտէին իր սքուռնները, որ իրեն կանգ առնել տար տանը սեմին վրայ. չմտաբերե՞ց իր զաւակները, մօր զգացումը չզոռա՞ց իր սրտին մէջ... զաւակներու սիրոյն, անոնց պատիւին համար՝ ներել նախատինքներու, լափել վիշտերը, խեղդել բարկութեան պայթումները, պարտադրել լըռութիւն իր անձին... Ո՛չ, Տիկինը չընտրեց այս ճամբան, զոհողութեան ճամբան, դժուար ճամբան, այլ ձեռք առաւ աւելի վնաս, բնութեան աւելի մօտ, բնեջ՝ աւելի մարդկային ճամբան։ Բայց ա՛յ կտրեց հոս վճճի չարքը ուրուն վրայ ժամանակը ծածկեր է արդէն սոսափումի ճողջ, մանաւանդ որ իմ դատա ուրիշ կէտի վրայ եւ ուրիշներու հետ է. աւելի գիտակցեցերուն, աւելի նենգամխտներուն, բուն յանցաւորներուն վնաս...։

Այդ կիրակի, արտասովոր օր է Գատըգիւղի — ուր կը բնակէր Շահպաղ — եւ մայրաքաղաքին բոլոր միւս հայ եկեղեցիներուն համար. պատրիարքական կոնքակ պիտի կարդացուի հակակրօնական եւ հակաբարոյական արարքին առթիւ մեծահռչակ անձի մը որուն դէմ եկեղեցին պիտի արտայայտուի՝ արտասանելով ծանրագոյնը պատիժներուն որ տրուած ըլլայ իրեն տրամադրել, քանդաղանք... պատիժ մը որուն ենթական հանդիսաւոր արարողութիւններով կը խաղաղաւորէ ի յուր աշխարհի և՛ կ'արտաքսուի հաւաքականութեան ծոցէն, — կը մեկուսացուի, կը լքուի եւ ինքնին կ'ենթարկուի անյայտի վիճակի մը որ հեռու չէ յիշեցնել զըրթիւնը, բարբարոս դարերու ընթացքին, բոլորտներուն, ժամախախտարդներուն, այսահարներուն։ Եւ ահա՛ Պոլսոյ երեսուն սաչափ եկեղեցիներուն մէջ ուր խուսէր են անսովոր բազմութիւններ, կ'ընդհատուին, որոշեալ ժամուն, եկեղեցական արարողութիւնները. իսկոյն լռութիւն, — եղեռնապատ աստեաններու եղբրական լռութիւն, — պաղ, սարսեցցուցիչ, որ կը կանխէ մահուան վճիռներու արտասանումը...։ Շունչերը բռնուած են. սրտերը կը տրոփեն, բոլորին

եւ դատարարական հոգը իր մօրմէ որբ աչքերը դէպի խորաբ, կ'ուղղուին. ու կը տեսնուի վերջապէս քահանայ մը, սեւ փիլոնը կրօնակը անցուցած, որ դուրս կուգայ պահարանի դուռնէն, չարաշուք ստուերի նման, ու կը յառաջանայ, դանդաղ ու անհոգ քայլերով, դէպի Սեղանին կեդրոնը. ձեռքը կայ թուղթ մը որ Պատրիարքին կոնդակը ըլլալու է. կը բանայ զայն եւ կը կարդայ՝ դնելով ձայնին մէջ գործադիր պաշտօնեայի անողոք ու անզուրկ լեշտերը։

«... Ոստն Ատեանի, նախագահ Կարապետ Զֆէնտի Շահպաղ առանց Պատրիարքարանի արտօնութեան պատկուած ըլլալուն համար, քահանայի մը մեղսակցութեամբ, ուրիշ կնոջ մը հետ, բանադրուած կը հռչակուի. հետեւաբար յիշեալը արտաքսուած է հայ համայնքէն. արդիւրեւ է կրօնաւորներուն մատակարարել աւտր եկեղեցական խորհուրդներ. արդիւրեւ է հաւատացեալներուն ունենալ ռեւէ յարաբերութիւն եւ կամ պահել ռեւէ կապ այդ բանադրեալին հետ...»։

Այսպէս այդ կիրակին ամբողջ Պոլսոյ Հանրութիւնը եւ հետեւեալ օրը — հայ եւ օտար մամուլներուն միջոցաւ — ամբողջ մայրաքաղաքը եւ Թուրքիա կը տեղեկանան վճռուած պատիժին, մահուան պատիժ, բարոյական մահ. թէ՛ն, բայց տրուած ըլլալով դատապարտեալի բացառիկ դիրքը՝ աւելի ահաւոր, — որովհետեւ անհունօրէն աւելի ստորնացուցիչ, — քան իրական կատափնատը...։ Ու երբ երկուշաբթի առաւօտ մեծ դատաւորը դուրս կուգայ իր բնակարանին երթալու համար իր զբաղումներուն՝ գայթակալի դէպքեր կը սկսին ծայր տալ անոր շուրջը... կատապանները կը մերժեն զայն բնադուսիլ իրենց կառքի՝ անոր երեսին ցարտեցնելով, թուրք եւ հայհոյանքի նման, անոր բանագրելի, ճափօռօքի հանգամանքը։ Անցորդները, փողոցին մէջ, մատով ցոյց կուտան զայն իրարու, մէկ կողմ դրած պատկառանքի, նոյն իսկ պարզ բարեկրթութեան ամէն նկատում, պթութեան կամ կարեւորութեան ամէն զգացում։ Շողանալին մէջ ուղեւորները մեղսակից ակնարկներ կը փոխանակեն իրարու. հետ՝ երբ ան կ'երեւայ։ Ստորին բնազդները մարդկային հո-

գիրն՝ շղթայադրածուած են, ու կը սփռեն ամենուրեք, անոր քայլերուն տակ, ծաղրի ու հեղանաքի ցանցեր: Յաղթանակի օր է անոր թշնամիներուն համար, կայէջները բոլորն ալ: Ողաւորութեան օր է անոր նախանձորդներուն համար. անոնց աչքերէն ներս չպիտի մխրճուին այլեւս, սրածայր դանակի նման, անոր տաղանդին ճաճանչները...: Ու ան, զոհը այգիքան ստորնութիւններու, կը հեռանայ պզգանքով իր արեւոտկիցներուն զրացնութենէն ու կը փակուի իր դարգարանին մէջ, իր սիրելագոյն կլիմային տակ, խոկալու համար իր պարագային վրայ, ինք որ մինչեւ այն ատեն խոկացեր էր միայն ուրիշներու դատին վրայ...: Պատրիարքին վրճիռովը Օրէմէ դուրս հռչակուած էր գրեթէ պարզապէս ամարգուքեամ սլիմիմ դամուած էր: Ունէ՞ր Պատրիարքը միթէ այդպիսի ահաւոր ձեռնհասութիւն. գրադարանին պատերը ծածկող պատկերների հատորները միարեան «ո՛չ» գոռացին, մեծ ցատումով: Փիլօսփի վայրագութիւնները շատոնց վատարուած են քաղաքակիրթ աշխարհէն. միւս կողմէ եկեղեցական ժողաւոր տարբերութիւններուն մէջ չի յիշուիր ոեւէ պարագայ ուր բանագրանք արտասանուած ըլլայ աշխարհականի մը հանդէպ՝ իբր պատիտ: Իսկ յանցանքը, ինչէ՞ր իրեն վերագրուած յանցանքը...: Իր կիրք առեր քալեր էր տունէն՝ երեսի վրայ ձգելով դասկները, մատաղ տարիքի մէջ ամենքն ալ: Շահագոյ դիմեր էր Պատրիարքին, պարզեր էր կացութիւնը եւ պահանջը էր որ ամուսնականութեան որոշում տրուի, չեղելով թէ՛, կնոջ մը, տրուած պարագաներու ներքե՛ւ տունէն փախչիլը ինքին կը կազմէ ամուսնականութեամբ ամենէն օրինաւոր եւ ամենէն բացառաւոր պատճառներէն մին: Անկարելի եղաւ Պատրիարքին ընդունիլ տալ այդ ճշմարտութիւնը. միւս կողմէն Շահագոյի անունը եւ մեծ դատաւորի դիրքը կը պահանջէին անհրաժեշտօրէն որ օր առաջ վերջ տրուէր այդ պայքարակութեան: Շահագոյ, երբ Արքայութեան դուռները գոց տեսաւ իր անջնեւ, ինք լուծեց կնճիւր համաձայն իր խցճին թիւալրութիւններուն եւ պատկուեցաւ, քահանայի մ միջոցաւ, այն կնոջ հետ որ ստանձնեց էր խնամքը եւ դաստիարակութեան հողը իր մօրմէ՝ որք

զաւակներուն. սակայն այսպէս չարժեքով — միամիտ շարժում, ինչպէս կը պատահի գրեթէ բոլոր մեծ տաղանդներուն որ երբ իրենց անձնակա խնդիրները իրենց ձեռքովը լուծելու կ'ըլլին՝ աղու մը թիկնամտութիւնովը կը դործեն — խեղճ որ ոչ միայն աւելորդ ձեռնարկ մը ըրած, այլ եւ իր իսկ ձեռքովը ստորագրած եղաւ իր մահուանը վճիռը: Շահագոյի ամուսնութեան լուրը ատեննուս պէս, անոր թշնամիները զօրաշարժ հռչակեցին. վազեցին Պատրիարքին վրայ, գրգռեցին անոր կրօնամոլութիւնը, շահագործեցին անոր տղիտութիւնը, փայփայեցին անոր ունայնամտութիւնը, եւ ձեռք բերին բամաշղամփի վնիւ. թերեւ Պատրիարքին մտքն իսկ չէր անցած այդպիսի հէշտային տօրէնութեան մը գաղափարը. անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր Պոլիս լաած չէր այդ տեսակ պատիտ, ոչ ալ լսեց — բարեբաղդաբար Հայրութեան պատիւին համար — այդ թուականէն յետոյ...: Սակայն Շահագոյը սպաննելու համար կայէջներու մեծագամտութիւնը յաղթեց Պատրիարքին խղճահարութիւններուն...:

Ինչէ՞ պէտք էր ընել այս կացութեան առջեւ: Մարդկային կեանքի պայմաններուն ընթացքը այնպէս է որ ամէն մարդ, որքան զօրաւոր կ'ուզէ ըլլալ, ենթակայ է կրկու անգամ անգամ թիւններ ու թշնամութիւններ որոնց առջեւ իր միտքը եւ կամքը անզոր կը մնան: Աշխարհի բոլոր երկիրներուն, մէջ, ամէն օր, դատարաններէն կ'ըլլին անհեթեթ վճիռներ՝ խելի, օրէնքի, արդարութեան բոլորովին հակառակ, մարդկային միջոցներուն եւ կարողութիւններուն տկարութիւնն է պատասխանատու այս վիճակի որուն գրգռանք գտած ըլլալ կը կարծեն մարդիկ՝ ստեղծելով բարձրագոյն աստեաններ, վերաբնիւ եւ վնասեցիկ անուններուն ներքեւ, որոնց պաշտօնն է սրբազնիւ ստորին դատարաններու սխալները: Շահագոյ, որքան ալ բարձր դատաւոր, իբր մարդ ան ալ կրնար ուրիշ շատ չարտեռ նման, անիրաւ վճիռի մը զոհ ըլլալ. արդ, եթէ անարդար կը նկատէր Պատրիարքին վճիռը, ո՞վ կ'արդիւնէ իրեն վերաբնութեան դիմել, ենթադրելով որ Ամենայն Հայոց Հայրապետը կարողանար իբր բարձրագոյն իշխանութիւն, դործել այս պա-

րադային մէջ: Աւա՛ղ սակայն Շահպաղի հա-
մար. անոր Թշնամիները այնքան լաւ ծրագրեր
եւ տնօրիններ էին որ վերաքննութիւնը, — կա-
րելի իսկ ըլլար — ո եւ է օգտակարութիւն չպի-
տի կրնար ունենալ. չէ՞ որ վճիռը արդէն դո-
ծարութեան դրուէր, Շահպաղ, իբր բարոյա-
կան մարդ, արդէն ողջ ողջ վերեզման ինչեղոց-
ուներ էր...: Բայց դործին աւելի ողբերգական
կողմը կայ, որ ֆթէ ստոյղ է, ա՛լ աւելի պիտի
ծանրացնէ յանցապարտ արարքը անոնց որ այդ
օրերուն Պատրիարքարանի գերիշխաններն էին.
ստոյղ ըլլալուն դրական փաստը չունիմ, բայց
խղճի եւ հաւատքի համոզումը ունիմ, հարցա-
քննած ըլլալով, երջանիկ պատեհութեան մը
շնորհիւ, վկայ մը որուն խելքը բաւական զօ-
րեղ է վանելու համար անձիմ գրոյցներ, որուն
պատիւը բաւական բարձր է չշերիւրելու համար
չարամիտ ենթագրութիւններ, որուն սիրտը,
հիւստած ազնուական թելերով — տեւական
զուրգուբանքներու ու տեւական սէրերու ըն-
դունակ կնոջ մը սիրտը — դառնանք ունի թէ
մէջարտութեան օծումը կրող ծաղկամանի մը:
մէջ միայն անթաւան կրնայ մնալ յիշատակը
տանջուած անհետացողի մը՝ ինչպէս Շահպաղ,
որուն անունին վրայ կը հսկէ վկան ինչպէս բա-
րեպաշտուհի մը՝ չարչարուած սուրբի մը նըշ-
խարներուն վրայ...:

Արդ, կ'երեւայ թէ Շահպաղի մահը ծրա-
դրողները իրենց զոհը ոչնչացնելու համար ան-
բաւական նկատեր են նոյն իսկ բանագրանքի
ողբերգութիւնը. անոնց հաշիւովը, բանագրան-
քը, այո՛, կայծակ ինչեղոցի էր Շահպաղի
գլխուն որ այլ եւս անշնչացած տարբ մը պէտք
էր համարուէր հայ չըջնաակին համար. սա-
կայն ի՛նչ օգուտ որ ան տակաւին կանգուն կը
մնար իբր դատաւոր, եւ մանաւանդ իբր մտե-
րիմ խորհրդական, գրեթէ էմիմանս կրիզ գա-
տական նախարար մեծահամբաւ ձեմտէթ փա-
շայի որուն անասման վստահութիւնը եւ բա-
ցատիկ յարգանքը դէպ ի հայ Պաղտօլը կատա-
ղութեան նոպաներու կը մատնէր անոր նախան-
ձորդները: Պէտք էր խորհիլ միջոց մը Շահպա-
ղը դիմանցնելու, ամխացնելու. համար նաեւ
թուրք ազգին աչքին: Եւ ահա ծոցուորդեցու
օձերու գանկին մէջ հնարք մը, չարաշուք կըր-

պով հանճարեղ, որ ճարտար վրձինի մը տակ
կեանք կրնայ տալ անմոռաց կոտաւի մը՝ պատ-
կերացնող, նոր եւ կորովի գոյներով, ազդեալոյն
կրբերը մարդ ճիւղաղին: Այսպէս, նոր ճանկըր-
տուքներու, նոր բազմումներու մատնուեցում,
մեծ դատաւորին արդէն չարչարուած հոգին,
երբ ձէվտէթ փաշա անոր ցոյց տուաւ Պատա-
րիարքին մէկ գրութիւնը ուր կ'երեւային հե-
տեւեալ իմաստով տողեր.

«Կարապետ Շահպաղ էֆէնտի, համաձայն
հայ կրօնքին օրէնքներուն, բանադրուած, այս-
ինքն Բրիտանոնութենէ արտաքուտած եւ հետե-
ւարար անկօն մնացած է: Արդ յայտնի է Ձեր
վսեմութեան որուն արեւշատութեանը աղօթող
եմ ես, թէ ըստ հիմնական օրէնքներուն իսլա-
մական պետութեան, անկօն անձ մը պետական
պաշտօնեայ եւ մանաւանդ դատաւոր չի կրնար
ըլլալ երբեք»:

Ի՛նչ կ'երպով գլխուն ճարը նայելու էր Շահ-
պաղ՝ ստեղծուած հրէշային պայմաններուն
տակ: Բոցերը ստեր էին չորս դին. ո՞ր կողմ
դառնալու էր, ո՞ր անկիւնէն փնտելու էր ելքը,
փրկութիւնը: Յայտատակուած, աշխարհի առ-
ջեւ, տաճարներու բեմէն, անօրինակ արարու-
ղութիւններով, իր Բրիտանոնայէ հաւատքին եւ
Հայու արժանապատուութեանը մէջ, իր բարձ-
րագոյն դատաւորի դիրքին մէջ, իր երկրածա-
ւալ համբաւին, իր անստգիւտ պատիւին մէջ, —
Կայէններու կողմէ, Կայէններու դատաւորութե-
անով: Դուք ի՛նչ պիտի ընէիք անոր տեղը. պի-
տի կրնաի՞ք գիմաղբել այդքան ցնցումներու:
Այո՛, — եւ կը հաւատամ — երանի՛ ձեզի: Բայց
ան, աւա՛ղ, անոր դիմադրութեան ու կորովի
վերջին պահեստները սպառեր էին: Ահա ձայն
կուտան փողերը, մեռելախմբ գանգի շնչոտերով,
Բէ՛ հղջներուն մատուներ է յետնագոյն տաղա-
պին: Թերթերը կը հաղորդեն թէ՛ Կարապետ
Շահպաղ իսլամացի է...: Եղբայրներ ինկաւ,
արիւնլուայ, վիրաւոր, շունչերու վոհմաններէ
հետապնդուած...:

Ու այդ դժնէ վայրկեանին իսկ, ան ժամա-
դրուեցաւ մահուան հետ. յիսուն չկար տակա-
ւին եւ վաթսուներ չմասն՝ բաժնուելու վրայ էր
այս աշխարհէն: Ալ ամէն իրիկուն, մինչեւ դե-

բեզման, լալապին ողբեր չըջան կ'ընէին խաւարին մէջ անոր հոգիին՝ ուր յաւէտ կը տիրապետէր սակաւին Գրիտառու-թաղաւոր, Թաքուն ու սրբադան համաձայնութիւնով մը... Ինչ, մեծ իրաւաբան, միթէ կրնա՞ր բաժնուիլ Գրիտառուէ :

«Ո՛վ Փրկիչ, կը հեկեկար, քեզմէ հեռանալ՝ կը նշանակէ, ... անոնց համար որ խղճմտօրէն սիրած են իրաւաբանութիւնը, — կունակ դարձնել ձգարտութեան : Դո՛ւն ես միայն մարդուն իսկական արարիչը. քեզմէ առաջ երկրագունդին վրայ չկային մարդիկ, այլ կային գերիներ. քեզմով միայն ծնաւ մարդը, որովհետեւ քեզմով միայն ստացաւ ան իր ազատութիւնը, նախ խղճի ազատութիւնը երբ աշխարհ, առաջին անգամ ըլլալով լսեց զու բերնէդ — յուն, հռովմէացի, հնդկի, բոլոր հին ու նոր մեծ ու փոքր փրկիստփաները ծոռնկի եկած — թէ «Պաշտէ՛ տալ կայսեր ինչ որ կը պատկանի կայսեր, եւ Աստուծոյ՝ ինչ որ կը վերաբերի Աստուծոյ» . բոլոր միւս ազատութիւնները հետեւանքն եղան խղճի ազատութեան, զոր հոչակեցիր ի լուր աշխարհի այդ աստուածային պատգամով : Գու ոտքերուդ տակ, Սոկրատէս, Պլատոն, Արիստոտէլ զալուի ստուերներ են միայն. անոնք կը ժխտէին իրաւունքը՝ մարդուն՝ իբր մարդ. իրաւունքները կապուած են քաղաքացիի հանգամանքին, կ'ըսէին, այդ հանգամանքին հետ կը ծնին եւ անոր հետ կը մեռնին, եւ երբ մեռնին, մարդը կը վերածուի գերիի. ու անոնք, կատարեալ անտարբերութիւնով կը նայէին իրենց աշխարհին որ լեցուն էր գերիներով : Գերիներու շղթաները զու ձեռքովդ միայն փշուրեցան :

«Ինչպէ՞ս, հեռանալ քեզմէ, ո՛վ Փրկիչ, աղբիւր Ազատութեան... : Ու յետոյ Դո՛ւն, Սէր եւ Գոթութիւն, ճշմարիտ յեղարանը Իրաւաբանութեան : Դուն ո՛րքան տարբեր միւս աստուածներէն, կուտքերէն, փրկիստփաներու ստեղծած երեւակայական արարիչներէն, նոյն իսկ Իսրայելացիներու Յնովայէն որ կը զբաղէր ժողովուրդով միայն, որ չէր ծօտենար անհատին, չէր լսեր անոր ցաւերը, մինչդեռ Դո՛ւն մեր մէջ, մեր ժողով, մեր բարի հովիւն ես որ կը ճանչնաս, կը սիրես մեզմէ իւրաքանչիւրը, այնպէս որ երբ մէկերինս կորսուինք՝ իր Թողուս միւսները

եւ անոր ետեւէն կը վազես ու մինչեւ որ կորուստէ չփրկես զայն եւ կրկին քեզի չբերես՝ հանդիստ չունին : Երբ ցաւեր ունենանք, ու. դիտես որ միշտ ունինք, որովհետեւ Դուն ալ մարդ եւ մեղի պէս եւ կը հասկնաս մեզ, կ'առնես զանոնք, հրաշագործ ձեռքովդ հպումովը եւ կամ մեղրակաթ ակնարկիդ սեւեռումովը, ու ինչ պահանջելով փոխարէն եթէ ոչ սէր մեր սրտին մէջ դէպի մեր նմանները, նոյն իսկ թշնամիները... : Դո՛ւն, գու՞թ եւ սէր, ճշմարիտ իտէալը Իրաւաբանութեան, ի՞նչպէս բաժնուիլ Քեզմէ... : Ո՛րքան երանի պիտի տայի Քեզմով մեռնելով, ինչպէս շատ շատերը ժամանակակից մեծագոյն իրաւաբաններուն, ինչպէս մեծ Պլուեյլիք որուն կենսագիրը, նոյնքան մեծ Բիվիէ, կը պատմէ սրտայոյզ կերպով թէ ան մեռաւ ոտքէ վրայ, այն վայրկեանին իսկ ուր կը փակէր Պատենի սինդրոն մէկ նստալընուէ՝ արտասանելով Ահտարանիդ խօսքերը «Փա՛ռք քեզի, ո՛վ Տէր, երկնքին մէջ եւ խաղաղութիւն երկրի վրայ...» , եւ Բիվիէ կը նախանձի անոր այդքան գեղեցիկ մառունըր զոր կը նկատէ իբր մեծ երանութիւն անոնց համար որ պատրաստ են ներկայանալու Աստուծոյ առջեւ : (Տես Բիվիէ, յառաջադաս Պլուեյլիքի, (Droit international codifié, Paris, Guillaumet et Cie, 1875).

«Վերջապէս Դո՛ւն, մե՛ծ միւրթարիչ, բաժնեցիր մեզի հետ մեր ճակատագիրը՝ ենթարկելով զու անձը ալ այս աշխարհի ընդհանուր Օրէնքին զոր տակաւին ո՛չ մէկ իմաստաւէր կրցաւ բացատրել, Տառապանքի օրէմքը, — բոլոր մարդիկ պէտք է տառապին : Դուն վերցուցիր զու վրադ տառապանքի մեծ բաժին մը որպէսզի յետոյ, մեր չարարանքներուն մէջ, մենք մեր ծօտը ունենանք խաչելութեանդ պատկերը իբր մեր ուժը, մեր յոյսը, մեր օրերէն ի վեր տառապանքը ստացաւ մասնաւոր սրբութիւն մը ու պատկերը, վսե՛մ խորհրդանիշ, բարձրացաւ արդարութեան պալատներուն ճակատը...» :

Ս Ի Ր Տ Ը

Երբ նաւերը կը սահէին էմիրէկէնի առջեւէն, դէկթակաւն անկիւն մը վերին Վոսփորի

եղբորին վրայ, ճամբորդներուն ուղադրութիւնը կը գրաւէր ծովափի տուններէն միոյն քնադարձակ գրադարանը, լայնանիստ պատուհաններով, ուր ոչ պատ եւ ոչ ալ անպէտ կարասի կ'երեւար, այլ գիրք միայն, գիրք ամէն կողմ, անհամար, գիրքի դէպք, բլրակներ, մինչեւ ձեղունը: Մենաստանի մը տպաւորութիւնը կուտար այդ սրահը ուր քիչեր միայն ծուար ունէին. տանտէրը, թեթեօրէն կորաքամակ անձ մը, ո'չ երիտասրդ, ո'չ ծեր, յանախ դաստիարակ մը առջեւ նստած, ճակատը դէպ ի ծով, կը կարդար ու կը գրէր հոն անընդհատ. հասանքէն դաս կը պատրաստէր, հետեւեալ օրուան դասը Իրաւաբանական Վարժարանի մէջ, եղեռնական դատաւարութեան վերաբերեալ: Պիտի ուսուցանէր թէ Հարիւր անգամ աւելի հանդուրժելի է որ Հարիւր ոճրագործներ խոյս տան Օրէնքին ճիրաններէն քան թէ մէկ, մէկ իսկ անձը յանձնուի դահլիճին: Կրնա՞նք միթէ երեւակայել աւելի վտանգաւոր վիճակ քան այն որուն պիտի մատնուէին երկրի մը քնակիչները երբ իմանային թէ դատարանները կը կախեն, կը կորեն, կ'անպատուեն առանց զանազանելու ամենին ու յանցաւորը: Նաեւ կարելի՞ է երեւակայել աւելի կսկծալի, աւելի զարհուրելի պայման քան դրութիւնը անձի մը որ դատաւարաւորուած է յանցանքի մը համար զոր չէ գործեր: Ի՞նչ յորդեր ու տաղանայներ կը մրրկեն ու կ'այրեն այդ թշուառին հոգին. անոր — առաջին օրերուն — հեզանքը, բողբոջը, զայրոյթը ամբաստանութեան մը դէմ, անհիմ, լրբերի, որ կը սպառնայ իր կեանքին կամ պատիւին. յետոյ, կասկածները որ երթալով արթնցեր են անոր մէջ՝ դիմը դատունու կողուածներուն արդարամտութեանը կամ հասկացողութեանը մասին, — եւ այն ստեն, ճարհատ, — անոր երգումները, պաղատանքը, զթութիւն հայցող աղաղակները, — եւ երբ այլեւս անյոյս՝ չորցած աղբիւրներու առջեւ, — անոր պոռթկումը, նողկանքը, արդարացի հայհոյանքը մարդոց դէմ եւ մարդոց արդարութեանը դէմ, — վերջապէս այլեւս սպառած ու բնկնուած, — անոր կոյր դէպ ի փրկարար Մահը՝ արդար եւ ամենագէտ Դատաւորին թեւերուն

մէջ... Ինչ, մեծ Ուսուցիչը, կը հասկնար այդ ամէնը աւելի լաւ քան ուրիշներ, ինչ, աւա՞ղ, բոլորած ըլլալով չըջանը այդ տանջանքներուն որ իր վրայ թողեր էին այրուցքի նշաններ ու չգոցուած վէրքեր. տակաւին այսօր, տարիներ յետոյ, վերջիւսման իսկ այն սեւ օրերուն ասեղի խայթումներով կը տանջէ իր բոլոր բլթիները:

Պիտի ուսուցանէր նաեւ Վնոնալ իրի (chose jugée) նուիրականութիւնը, աւանդելով ուսանողներուն թէ դատական վճիռի մը առջեւ, որ Վերջնական հանգամանք ստացած է, պէտք է խնարհիլ՝ ճիշդ ինչպէս նոյն իմքն ճշմարտութեամբ անցնէ: Պիտի ընդլայնէր ուսուցչականը այդ թէպէտ ատանց խանդի, առանց հաւատքի, ինչպէս սկիզբիկ մը որ մեքենաբար կ'արտասանէ «Հայր մեր»... Փորձը չէ՞ր տեսած միթէ, իրեն դէմ տրուած մահալիճիկ ատիթով, անընդունակութեանը մարդ արարածին՝ դատաւոր հանդիսանալու իր նշաններուն հանդէպ: Բայց ան, մեծ իմաստասէր, վերջ ի վերջոյ սահման կը պարտադրէր իր կրթերուն, ու կը հրաժարէր նկատելի իր անձնական պարագան իբր չափանիլ՝ երբ խնդիրը կը կայանար տեղաւորելու մէջ ընդհանուր սկզբունքները. ան իրաւունք չէր տար իր անձին իբր փաստ գործածելու իր սեփական ցուերը զորս կը նկատէր մասնաւոր դէպք՝ անկարող խանդարելու տիեզերական կանոնը: Ու այսպէս, մեղմացնելով իր դառնութիւնները լուսաւեւ եւ ներդաւիտ խառնուածքի մը աղանիւ ճնշումին ներքեւ՝ կը քալեցնէր գրիչը եւ կը պատրաստէր դատախօսութիւնը. ու կ'աւելնար նորէն գեղեցկազոյն էջ մը իրաւաբանական գրականութեան վրայ:

Բայց եթէ երբեմն դատախօսութիւններու նիւթը պատճառ կուտար որ նորոգուէին անոր հին վէրքերը, անոր մեծ դատաւորի պաշտօնն ալ ժամանակէ մը ի վեր աւելի կը մասականաւորէր որ նոր ու կսկծալի ճեղքեր բացուէին անոր սրտին վրայ:

Այդ տարիները, 95, 96, 97... (98՝ մեծ դատաւորին մ'ուսած տարին) մահապոյժ բուերը

չէին հեռանար հայ տուններու տանիքներէն: Հայաբնակ նահանգներուն մէջ, էրզրումէն Պոլիս, բանտերը լեցուեր էին ջարդերէն վերապրողներով, ու եղեռնազատ աստիանները տենդոտ գործունէութեան լծուեր էին: Անաղար պիտի ըլլար մտածել սակայն թէ դատաւորները չար մարդիկ եղած ըլլալին բոլորն ալ, բայց չար չըլլալը բաւական է միթէ արդար դատաստան ընելու համար. ի՞նչ երաշխիք պիտի կրնար ներշնչել դատաւոր մը որուն կը պակսի քաղութիւնը: Կային սակայն որ, տողորուած այդ ատաբէնութիւնով, կ'առաջնորդուէին միայն իրենց իսկինն ձայնէն. բայց մեծամասնութիւնը երկչոտ էր եւ հլու՝ կատաւարութեան թելադրութիւններուն, այնպէս որ օր չէր անցնէր որ երկրին զամպան կողմերէն չարձակուէին մահուան կամ տաժանակիր աշխատութեան վճիռներ ընդդէմ անմեղ Հայերու: Բայց, բարեբաղդաբար վճիռները, գործադրութեան դրոշմէն առաջ, պէտք է որ վաւերացուէին կայսրութեան բարձրագոյն դատարանէն, այն է Վնտայի Առեւտրային, — ինչպէս բոլոր վճիռները որ կը վերաբերին այն արարքներուն որ օրէնքին մէջ ճշգրտած են իբր ռիմի (crime, ցինայի) — այնպէս որ Հայերու դէմ տրուած այդ բոլոր վճռադրոշմերը կը կուտակուէին Վրճնաբէկ Առեւտրային Եղեռնական Գործերի վրայ ու կը քննուէին հետզհետէ: Արդ, հոն է որ կը բազմէր մեծ դատաւորը՝ շրջապատուած խորին յարգանքով իր հինգ կամ վեց պաշտօնակիցներուն. անոր, այդ, արդիւրոսագրութեան շրջանին, այդ բարձր աստիանին մէջ ներկայութիւնը երկնային բարիք մը եղաւ բանտերուն մէջ հեծող տարաբաղդ Հայերուն. ասոնք պիտի ի՞նչ արդեօք թէ ահա պահուին ուր իոնց ճակատագիրը կ'որոշուէր Վնտաբէկ Առեւտրային մէջ, նախախնամութիւնը հոն դրած էր հոգի ու անձնութեան պաշտօնական մը իրենց դատին. մտքերնէն կ'անցնէ ի՞նչ արդեօք թէ այդ պաշտօնականը ի՞նչ փափուկ կացութիւն կը ստեղծէր իր անձին համար ամէն անգամ որ ձեռք կ'առնէր Հայուն մը պաշտպանութիւնը. ի՞նչ ճգնաժամեր պիտի անցընէր, ի՞նչ ճարտարութիւն պիտի բանալէր որդէսգի չղդային ձեռքերը եւ շմատնէր արիւնի ձայնը որ կը խօսէր իր մէջ երբ

օրէնքի եւ տրամաբանութեան անունով՝ զնդատարի ահեղ մահացու հարուածներու տեղատարափը պիտի իջեցնէր տրուած անխիղճ դատապարտութիւններուն վրայ: Ու սրբահոյի ճրանագրեալին՝ առաջնորդութեան տակ՝ կր քանդուէին ու կը փշուէին, իրարու ետեւ, տասնեակներով, հարիւրներով այդ վայրայի ու արիւնահոտ վճիռները, միշտ ալ օրը ու ուրիշ օրը Սուլթանին կատաղութիւնը պայթէր: Մեծ իրաւաբանին զիտուն եւ կայսերական իրաւունքով Շահպադի աթոռը փոխաշրջեցաւ Եղեռնական ճիւղէն Փաղաքային ճիւղը: Ամենէն վերջին անգամուն, «միթէ կարելի՞ է» որ զոյն էր ազնոտական, իրաւաբան, զկախաւոր գործարանէ երեք հոգի՝ մէկ սպաննալի պատճառով, եւ յաջորդէր էր վար ասուն կախալանէն երեք զատապարտեալներէն երկուքը: Շահպադի բոլորանուէր վերաբերումը անմեղ Հայերու դատին՝ արմիսցեցր էր զանազան կապիտանին Ապտիլ՝ Համիտի մաքրին մէջ. իսկ անոր մեծ հեղինակութիւնը Առեւտրային միւս անգամներուն վրայ՝ զաղաքական տեսակետով վստահաւոր համարուէր էր. արդէն խեղճը չուշացաւ հեռանալ այս տանջանքի աշխարհէն՝ փոխադրուելու համար իտէլի բարձրագոյն վճիռներու գեղեցկութիւններուն մէջ, եւ օր մը տարել թաղերէն զայն անյայտ տեղ մը, մօլլայի մը առաջնորդութեան տակ, Րումելի Հիսարի բարձունքին վրայ...:

Թո՛ղ այդ պատուական Հայուն ու փառաւոր Մտքին յիշատակը յարութիւն առնէ թուստի մէջ, ո՛ր ինծի անյայտ բայց հաղորդակից ընթերցող...: Ա՛ն, թու արեւանիցի, զղատար հարկաւ թէ քեզի դերազանցօրէն պատուաբեր մէկն է: Բայց ասուէ դուրս, մի՛ մոռնար թէ ան իքի նիւտիներէն որ կենտք մը ամբողջ կը փակչին ազգային դրոշմերու՝ մեղրի մէջ տապրլուող ճանճերու նման, — չարչարուած ու անիրաւուած մէկն էր, դուռ ալ պատճառաւ որ խելքով անոնցմէ վեր եւ առաքելութիւններով անոնցմէ բարձր էր...: Բայց մէկ կո՛րժ այս ամէնը. ներք որ թու միտքը բերեմ դրուալ մը թու իսկ կենսեղձ՝ մեծ մեռեալին հետ

ՎԱՐԱՊԵՏ ՇԱՀՊԱՋ

կապ ունեցող — դուռն արդեօք, այն վերը յիշուած Թուականներուն, իբր յեղափոխակա՛, եւ կամ ասոր մօտ ուրիշ ամբաստանութիւնով մը, դատապարտուած, բայց յետոյ Վճռաբէկ Ստեանէն աղատ արձակուած Հայերէն մի՞ն ես, ալ սօր վաթսունէն եօթնասուն տարեկան, եւ կամ արդպիսի Հայրու մը զաւակը, Թո՞ղը, եղբա՞յրը, կի՞նը, քո՞յրը, վերջապէս անոր մերձաւոր կամ սիրելիներէն մէ՞կը... Կ'ենթադրեմ թէ այո՛: Ուրեմն դարձի՛ր Կարապետ Շահպաղի պատկերին որ այս էջերուն մէջ պիտի ըլլայ եւ մըմնջէ՛, անոր յիշատակին, այն դարաւոր աղօթքը, — խունկերով, մեռածներով ու մոմերով սրբացած, — որուն տակ պիտի ուզէր ան որ գոցուած ըլլային իր աչքերը, ինչպէս որ անոր տակ գոցուած էին իր Հայրերուն աչքերը... եւ մըմնջէ՛ «ողորմիտ» մը... եւ կամ ամբողջացուր, Կարապետ Շահպաղը մտաբերելով, այն կարճ այլ Հոգեյոյզ մաղթանքի որ ուշ կամ կանուխ պիտի արտասանուի ամենու համար, ինծի համար եւ քեզի համար ալ վե-

րապրող սիրելի մը կողմէ, — «Աստուած լուսաւորէ՛...», եւ այն ատեն խիզճդ Հանդիստ պիտի ըլլայ թէ պարտաքի մեծարեցիր: (1)

ՀՄ. Կ. ԽՈՍՐՈՎԵՍՆ

Փարիզ, 10 Մյս. 1939

1) Իբր իրաւաբանութեան ուսուցչապետ եւ իբր զատաւոր Պոլսոյ մէջ յայտնի դէմք մը Հան: Խաչած Կարապետ Շահպաղի բանադրուիլը եւ քիչ յետոյ մահմետական կրօնքն ընդունիլը, անունը Ալիի փոխելը, պատահութեան զօնդակ յիշատակներէն մին է, զօնդակ բայց տարտամ, առեղծուածային: Այդ տարօրինակ պատմութիւնը այն ատեն զարմանքի ու խորշանքի տպաւորութիւն մը լոկ թողած էր վրաս, որովհետեւ այդ անձնաւորութիւնը եւ իր հոգեբանութիւնը ու այլազան արժանիքները մօտէն չէի ճանչնար, ոչ ալ մանրամասնութիւնները զիտէի այն պատճառներուն որ բանադրանքի պէս միջնադարեան, տգեղ, վայրագ, մեր ժամանակին համար անսովոր արարքի մը առաջնորդեր էին մեր Պոլսոյ ազգային իշխանութիւնները եւ այդ բանադրանքին ենթարկուող Հայն ալ մղեր էին մահմետականութիւնն ընդգրկելու որոշման յանգելու: Հանրաժանօթ իրաւաբան եւ ազգային գործիչ Հմայեակ Ռոսորովան, որ իր վերջերս Հրատարակած շարք մը յօդուածներով ինքզինքը յայտնեց նաեւ զգայուն ու հրապուրիչ գրող, ազդէրրած է այդ տոամը — չէջսփիրեան քստմենքի տոամ մը — իր բոլոր ներքին մտայլ ծալքերով երեւան Հանելով՝ այս յօդուածին մէջ, զոր հաճողքով կը հրատարակեմ, ոչ միայն որովհետեւ սիրտով ու տաղանդով գրուած է, այլ եւ որովհետեւ արդարութեան արարք

մըն է՝ այս յողուածը զձուձ մըցակիցներու զաղիք նախանձին եւ ատելութեան զոճ զացած աշխիւ ու մեծարժէք Հայու մը մատուցողութեան պատկերացումն ու իր հակառակորդներուն դժոխային չարութեան ու վատութեան, ապացուցումն ու խարանդման է: Սոսրովեան պէտք էր թերեւս անուններն աւտար այդ ժամանակուան Պոլսոյ Հայոց Գաղաթական Ժողովի էֆէնտիներուն, որ իրենց մէկ թանկագին հայրենակիցը բանադրել տալու ոճրագործ գաղափարն ունեցած են այն ժիակ պատճառով որ ան, իր ամուսնէն յետեւ, իր զաւակները անմարդ չձգելու համար՝ ուրիշ հայ կնոջ մը հետ ամուսնադադար հայ թահանայի մը ձեռքով պատկուելով: Ինչ կար ասոր մէջ յանձաւոր՝ Շահպաղի կողմէն: Ամուսնալուծում խնդրեր է մեր աղային կրօնական իշխանութիւններէն, իրաւունք ունէր ստանալու իր այդ խնդրածը, բայց մերժեր են՝ անգթօրէն եւ անարգաբօրէն: Ուրիշ է իր զաւակներուն իբր երկրորդ մայր տալ ոչ թէ սիրունի մը, այլ երկրորդ ամուսին մը, եւ գտեր է քահանայ մը որ ըմբռնէ է այդ մարդուն հոգեկան դժուար կացութիւնը եւ պակեր է զայն այդ հայ կնոջ հետ: Եթէ անկանոնութիւն մը կայ՝ ամուսնալուծման որոշում չստացած Հայու մը երկրորդ անգամ ամուսնանալուն մէջ, — անկանոնութիւն եւ ոչ թէ քրէական յանցանք — այդ անկանոնութեան համար քահանան էր որ պիտի կարելի ըլլար մեղադրել եւ ոչ թէ Շահպաղը, թէեւ այդ մեղադրանքն ու կրօնական աղային իշխանութեան կողմէ քահանային ուղղուելիք դիտողութիւնն աւտար չէին բանադրանքի բարբարոս ձեւը տանելու չափ տալով քննելու: Էջին, քանի որ մարդասիրական ձգտումով մըն է որ կատարած էր այդ կանոնադրութիւնը: Բայց Շահպաղը բանադրել, ատոր համար, դարերէ ի վեր անսովոր դարձած եղեռնագործ հրէշներու, դաւաճաններու դէմ իսկ չգործադրուած

այդպիսի պատիժ մը կիրարկել Շահպաղի պէս հայ բարձր ու անբասիր մտաւարկանի մը, զայն բաժրոյապէս մեղցնելու, հաւստարած պատկաւանքով պաշարուած այդ ուսուցչապետն ու դատաւորը իր պատուանդանին վրայ տապալելու համար, եւ այդ նպատակով նոյն իսկ զայն թուրք կառավարութեան մատնանիչ ընել իբր անհաւատ, ամբարիշտ իր աղվիւն եկեղեցական իշխանութեանն ամենածանր պատիժն ստացած մարդ, ուրեմն անարժան՝ դատաւորի պաշտօն կատարելու, ատիկա Եակոբյանի դիւանային չարութեան ու նենգութեան արարք մըն է:

Անշուշտ կարելի չէ բնական, տրամաբանական գտնել որ անպնիւ թշնամիներու դատին հանդէպ, Շահպաղն ալ իր ազգային դատանալէն հետեւեալ որոշումը տուած ըլլայ: Հայ մեծ մտաւորականի մը համար՝ անսովոր, անգեղեցիկ, անխորժ իրողութիւն մը՝ էր ատ, բայց յուսահատական որոշում մըն էր, առանց ո եւ է անկեղծութեան, ստորին դատադիւններու դէմ ինքնապաշտպանութեան դառն բայց ուժեղ միջոց մը: Եւ ի՞նչքան նուրբ ու խորագրաց դիտողութեամբ Սոսրովեան ցոյց տուած է այդ մարդուն ներքին շատտեւ տառապանքի՝ իր մտայնութեան ու խառնքւածքին անհամապատասխան այդ որոշումը տալ բռնադատուած ըլլալէն, ի՞նչքան լաւ պատկերացուցած է այդ ակամայ տաճկացի դժբախտ Հայուն մէջ կենդանի մնացած մարդասէր քրիստոնեան ու ազգասէր Հայը:

Տո՞ւած մը, ահաւոր տո՞ւած մըն է այդ պատմութիւնը՝ ծայրէ ծայր, ոչ ոք զայն իր բուն դոյնով ներկայացուցած ու մեկնաբանած էր ցարդ: Սոսրովեան, աշակերտը այդ տուածին դիւաւոր անձնաւորութեան, զայն շատ մօտէն ճանչցած, ամենէն յարմար մարդն էր այդ տուածին ամփոփումն ու բացատրութիւնը շարադրելու:

Ա. Զ.